

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.4.11>
УДК 821.161.2-94:929

Тетяна Вірченко

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7953-2285>
t.virchenko@kubg.edu.ua

Тетяна Видайчук

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>
t.vydaichuk@kubg.edu.ua

ЛІТОПИС ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА РІК 1883 Частина друга

ЖОВТЕНЬ

1 жовтня у своєму щоденнику Борис Грінченко робить доволі розлогий запис, який вказує на роз'ятрену душу закоханого юнака та на глибокий самоаналіз.

«Коли я бажаю тепер чого небудь усією силою своєї душі, так це запевне забути зовсім усе, забути минуле життя. Ці згадки ох як вони давляють міні груди, як тяжко з іми дихати. А ще тяжче, коли знаєш, що єсть та святая душа, що покохала тебе щиро, безповоротно і за-що-ж? Розумію і розумом і серцем, що недостойний я реміня з її черевика роз'язати, бо за мною устає мое минуле, мое ганебне минуле. Я не знаю, що міні робити, як міні дивитися в вічі чистій коханій дівчині, міні, споганеному і серцем, і розумом! О як-би вона знала мене так, як я себе знаю, може-б вона мене й не кохала, бо хиба-ж і можна такого кохати?»

Але можна зробитися инчим і я зроблюся ім. Тільки згадки, згадки ці не дають міні спокою, давляють мене. О як-би забути своє минуле!¹

Того ж дня Борис Грінченко записує у щоденнику ідеї, які виникли в нього внаслідок прочитання робіт французького економіста Шарля Дюноє (Charles Dunoyer, 1786–1862). Ці думки читаються як поради тогочасним громадським і політичним діячам, до яких належав і сам автор записів: «Хай вони роблять словом і для великоруської громади і вивіснюють їй значення і потребу для кожного племені цього національного розвитку, щоб розуміння і звички великоруської громади пронялися признанням потреби цієї. Останнє для того потрібне що ми живемо укупі з москалями і повинні звертати увагу на той або другий погляд їх на наше діло. <...> Обов'язок-же зробити це і вивіснити це усім українським діячам падає на уявитель і ватажків нашої

громади»². Розмірковує про нагальну необхідність і слухний час для початку боротьби за Україну проти «системи денационалізації»³, зауважує, що для цього є всі сили та стверджує: «Так будемо-ж робити!»⁴

1 жовтня повідомляє Марії, що їздив до Віри Батовриної, але не застав її вдома, через що надто засмутився.

3 листа, написаного 1 жовтня Анастасією Віцман, впливає, що листується вона і з нареченою Бориса — Марією, усі троє активно обмінюються фотокартками. Авторка вболіває за Бориса і його стосунки, нарікає, що він багато палить у розлуці з коханою: «Не скурись серденько, як небудь до Різдва вже підожди, а там і побачиш Марусю»⁵. Запевняє, що Маруся теж журиться, але ще більшого смутку їй додають переживання з приводу того, чи буде в Олексіївці школа.

Лист закінчується зверненням до Бориса: «Не журись, серденько, та пиши міні чаще бо ти мабуть сам знаєш яку радість робиш своїми листами»⁶.

Композиційно лист складається із двох частин. Перша частина писана Анастасією Віцман олівцем у лікарні біля ліжка хворого брата, про що вона також повідомляє у листі. Друга частина, писана пером і чорнилом, видається незапланованим до листа доповненням, викликаним отриманою в майстра своєю фотокарткою, яку адресантка додає до листа.

2 жовтня Борис дописує, що в Олексіївці «проходу міні не дають: усе натякають, що я із-

¹ Грінченко Б. Записник. 1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б2. С. 7–9.

² Ibid. С. 11–13.

³ Ibid. С. 18.

⁴ Ibid. С. 20.

⁵ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 01.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35888. Арк. 1.

⁶ Ibid. Арк. 1 зв.

див побачитися з моєю невістою і тепер певні, що вже не на мамі, а на Вірі я ожениюся»⁷.

3 жовтня розмірковує, «що люде, котрі повинні бути єдині душею, до якогось часу і не знають один одного. О як я дякую старому Горбачевському за те, що він тоді познайомив мене з тобою!»⁸

5 жовтня Борис пише, що прийшов лист від Анастасії Віцман, яка повідомляє, що повернулася у Чупахівку ще 25 вересня, бо школа не мазана і дрова не заготовлені, розказує, як удвох із місцевою бабою білили школу і прибирали, як це позначилося на здоров'ї Анастасії. Жаліється, що попечитель «всіх вооружив против школи, і вони тепер кажуть, що на якого біса нам та школа, наши діди і без грамоти то жили краще, ніж тепер живуть люди»⁹.

Хвалиться, що скоро надішле нову фотографію, на якій вона гарно вийшла, так «що фотограф виставив цю карточку під скло»¹⁰.

Ділиться з Борисом сподіванням: «І як мині хочетця скоріше вивчитця писать без помилок»¹¹, адже друг і товариш завжди схвалював її прагнення вивчити українську мову.

6 жовтня Борис розповідає про цього листа Марії та перепитує, «ну що ти там робиш, хотів би я знати. Чи ти читаєш тепер? вчишся? Не треба забувати про те, що нам треба яко мога більше знаннів придбати»¹².

7 жовтня закінчує писати цей лист побажанням, щоб Маруся «берегла себе і берегла яко мога дужче»¹³.

Того ж дня Борис отримує лист від Марії вже з Братениці, з якого довідується, що в школі немає нікого, у вчительській хаті холодно, днів немає, помічника Павла теж немає. «Вчиття почну 3-го Листопаду, а сёгодні сказала старості щоб сповістив щоб приводили хлопців»¹⁴.

Марія певною мірою докоряє коханому: «Борис, коли ти покинеш писати усяку дурницю про свою, ніби “споганену душу” та про те “як високо я стою перед тобою”»¹⁵

Також згадує і коментує гру в загадки, питає, чим коханому запам'ятався день 16 липня.

⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 29.09–07.10.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42263. Арк. 2.

⁸ Ibid. Арк. 2 зв.

⁹ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 28.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35892. Арк. 2.

¹⁰ Ibid. Арк. 2 зв.

¹¹ Ibid.

¹² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 29.09–07.10.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42263. Арк. 3.

¹³ Ibid. Арк. 3 зв.

¹⁴ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 27–29.10.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36490. Арк. 1.

¹⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 29–30.10.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36491. Арк. 1.

Повідомляє, що також запросила побачитися на Різдво «маму» (Анастасію Віцман) та Івана Зозулю, бо після Різдва вже почнеться навчання в школі. Висловлює певне припущення: «Слухай, міні здаетця, що зятягаючи до себе маму і укупі з цим Івана, ти покладаєш на це якісь надії. <...> Так, чи ні?»¹⁶

Запевняє Бориса, що харчується добре і береже здоров'я. Повідомляє, що хоче книжки Лободи відправити Анастасії Віцман, а вже як вона їх прочитає, то повернути Борисові.

Свого листа Марії Борис починає дуже поетично: «Зоре моя вечірняя, кохана зоре, нарешті я таки діждався твого листа, твого щирого слова»¹⁷.

У подальшому викладі спостерігається інтенція навчати кохану української мови, адже слова *згола* та з *особна*, *рахунок* пояснені автором листа в дужках.

З листа випливає, що Борис помилився, згадуючи конкретну дату їхнього інтимного зближення. Він писав, що це сталося 16 липня, проте тепер розуміє, що 17, і визнає це.

Погоджується, що всім «змійвським» друзям треба зібратися на свята. Застерігає Марусю, щоб та нічого не вигадувала на рахунок Івана Зозулі та Анастасії Віцман. Повідомляє, що отримав листа від Віри Батовриної: вона запросила в гості, але він не поїде, адже потрібно берегти кошти.

Коментує поезію Тараса Шевченка, яку вони раніше обговорювали: «Шевченко писав ті вірші своїм союзникам полякам. А той, кого він просить забути і не проклинати, певне Н.І, котрий тоді послав поляків і Шевченка»¹⁸.

Лист містить і Борисові міркування про одруження, адже він повідомив батькам про такий свій намір: «Одібрав листа з дому од матері, а батько нічого не пише. Про мое одружіння — а ні слова. Так, наче й розмови не було»¹⁹.

Описує обставини, в яких пише листа: «Це бач я зараз краду школи час. Школярів посадив самих робити, а сам пишу, бо міні просто не терпитця так руки і рвутьця до тебе писати»²⁰.

Лист коханій Борис продовжує увечері після школи: «Ми, бачиш, трохи недоладні люде: думали про духовний бік свого життя, а материяльний зовсім закинули. <...> Так ось я де-що розрахував і поділюся з тобою своїми рахунками. Я плачу за харчі 5 р. 50 к., на чай іде 3 р. Значить 8 р. 50 к. Останнія потреб багато у нас не буде і я думаю, що за 2 р. 50 к. їх можна вдовольнити. Значить на двоох 20 р., та ще треба додати 1 р. 37½ виплатки Данилові. Значить на одєжу і всякі другі потреби зостаєтця 6 руб. Не багато, але жити можна. Коли завестися своїм хазяйством, а це можна з того літа, то життя буде трохи

¹⁶ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 07.10.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42262. Арк. 1.

¹⁸ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

дешевше. <...> От тобі економічний бік нашого життя. Коли хочеш, то доповни його, розібрати потрібно кожен одділ. Але кращого нічого не вигадаш, здається. Треба ще зауважити, що до самого 1 Січня 1885 р. не можна ждати ніякого додатку до 330 р. Потім такий додаток може з'явитися завбільшки у 45 р. за гімнастику. — Я все це суджу та думаю, як-би його так зробити, щоб після Різдва, як ми вже приїдемо у Олексівку, з'явилось у нас хоч рублів 50 грошей. Але пригадати я, нічого не пригадав, а без їх буде я знаю скрутно. Ну, та як небудь встроїмося»²¹. Як бачимо, друзі дотримались рішення і спільно збирали гроші для закупівлі книжок для вчительських бібліотек — 1 р. 37½ коп. виплат на рік).

Згадано в листі й соціально-політичні події, зокрема про ідею «всесловного села»: «Посилаю тобі вирізку з “Ю.К.” Цей повний проект дуже цікавий. Пан Кохатов і Т^{во} в цьому проекті позводили до купи бюрократичні тенденції з деякими ліберальними. Вони хочуть, здається, за одним заходом послугу зробити і Богові і чортові»²² — ідеться про публікацію в російськомовній газеті «Южный край», що виходила в Харкові з 1 грудня 1880 року до 1919 року. «Але тут ще нічого — от як-би ти прочитала про город і про стобсунки села й города — от де кумедія. Я тобі пришлю, як це тільки з'являється у “Ю.К.”»²³

Завершує лист Борис прощальним віршем до коханої, зі змісту якого вгадуються їхні побачення у Змієві.

Світять Зорі, серед неба
Білолиций сяє
Кущ зелений у садочку
Віти нахиляє
Під вітами заховались
Обнявшись двоє...
Ніхто нема того щастя
І долі такої,
Як ті двоє собі мають...
Чи правда, кохана?
Ох згадаеш, серце в грудях
І мліє, і в'яне
Знов захочеш вертути
Той садок, ті ночі,
Знову хочеться дивитись
В любі зорі-очі,
Знову хочеться пригорнути
Кохану одну...
Ой засни-ж ти мое серце
Засни на хвилину,
Поки знову не вернеться
Те щастя і доля,
Щоб не згинуть до віку,
Не згинуть ніколи!²⁴.

У постскрипті Борис додає: «А знаєш, я дуже люблю у своїх листах до тебе писати твій. Міні вже й та думка, що я твій дає трошки щастя. Ще раз твій»²⁵.

08 жовтня Борис починає листа до коханої Марії так: «Знаєш, чого міні хочеться? Обняти й поцілувати тебе. А мабуть надокучив я тобі в кожному листі повторювати теж саме. Ну, що-ж робити, коли що хвилини і руки і губи сверблять. На дворі лив дощ і нагадав міні інші літні дощі, під котрими вдвох з тобою, пригорнувшись у куточку у Мосьпанчиній коморі... ех! та краще не згадувати, бо як згадаєш, то згадується неначе серце вискочити хоче і полинати туди...»²⁶

Частина листа від **9 жовтня** вже не прийнята такими ніжними почуттями, а стосується тогочасного громадсько-політичного життя. Борис зазначає, що з цим листом надсилає вирізки з газети «Южный край» про проекти комісії Коханова: «Треба зауважити, що в останнім царюванні А. ІІ і при початку царювання А. ІІІ більша частина, так званої, громади сподівалася конституції. Про це навіть голосно усюди балакали. Але дати конституцію для Росії здалося государству ще раннім, невчасним ділом. <...> Проєктуєними одмінами думають замінити ці старі підвалини на нові і загоїти страшну рану. Я бажав-би гаряче, щоб цей новий план самовправи села, повіта й города зробив-би те, чого од його ждуть. <...> Міні здається, що цей проект не зробить ніякої користі, бо увесь він силкується з'єднати два зовсім різні діаметрально противулеглі початка: централізацію і самовправу. <...> Ну, поживемо — побачимо»²⁷. Цікавиться думкою Марії щодо цього проекту.

Дуже чітко застерігає Марію: «Обегайсь з українською мовою і книжками, бо тепер за цим дивляться добре і тебе прожене Біл. з вчительок з “вовчим білетом”, як прогнали Лободу. <...> Це треба ще й мамі написати»²⁸ (тобто Анастасії Віцман).

Висловлює Борис і пораду щодо систематизації їхнього з Марією частого листування: «Пиши завжди на який лист ти пишеш одмову, а то так заплутаємося і як згине десь лист, то й не знатимем. Це ти пишеш міні одмову мабуть на лист од 29 Жовтня. Жду тепер одмови на листи писані 7 і 8 Листопаду, і на цей третій»²⁹.

Згадує в листі пана Копйова, який видається Борисові і поганим учителем, і поганим завідувачем педагогічної ради; завідувачем він став через знайомство з начальником Земської Управи: «Тепер той председатель, слава Аллахові, счез з Земства, <...> і я оце й вигадую, як би его цього дядька

²¹ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

²² Ibid. Арк. 2.

²³ Ibid. Арк. 2 зв.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 08–12.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Од. зб. 42261. Арк. 1.

²⁷ Ibid. Арк. 1 – 1 зв.

²⁸ Ibid. Арк. 2.

²⁹ Ibid.

витурити з місця завідуючого. <...> Законовчитель на моїм боці, але цього ще мало і треба, щоб і Литвинов був теж. <...> Я знаю, що я зміг-би поставити діло так як треба, а про те сиджу тепер з зв'язаними руками через цього дурня»³⁰.

Цього дня, 9 жовтня, Бориса Грінченка отримує чергового листа від Анастасії Віцман, написаного 3 жовтня 1883 року у селі Чупахівка, що поблизу Охтирки. У листі — вдячність за те, що він робив і робить для її матері, — недарма за ці вчинки Маруся його називає «святошею». Їй же соромно, тому вона все більше і більше прагне вчитися і робити щось корисне, «а тоді вже Борис як побачу що буде користь і з мого вчення, тоді я протягну до тебе руку і назовуся твоїм другом (а тепер і тобі сором мати такого друга як я)»³¹.

Повідомляє, що як була в Харкові, то через подруг дізналася, «що і твоя Поля в інституті»³² — ідеться про рідну сестру Бориса Аполлінарію. Називає її своєю «сестрєнкою», пише, що зовсім змінилася.

Анастасія пише і про скромне вчительське життя, про підробіток шиттям і про те, що поверне борг на Різдво, як приїде до Бориса. Розказує, що хоч і до Лебедина приїздив інспектор Чваров та привіз грошову нагороду, з якої вона отримала лише 30 копійок, «та тільки так багато було дирок що треба позатикати, що мені нічого не залишилось»³³.

Згадує, що щаслива лише в ті хвилини, коли читає; просить Шевченкового «Кобзаря» не надсилати, бо має; обіцяє повернути надіслані книжки, як прочитає.

У листі також ідеться про зацікавлення Анастасії українською мовою, авторка просить: «Напиши на цім самім листі значеніє цих слів»³⁴: лейстровик, шанці, на поталу, мажі, вабити, цвяшок, прикрій, рух, метушня, пащі, сновигати, спріяв, заласся, у сваволі, не боргуй, цноти, бентежити, глузд, сказати прикрі слова, шлюб квапливий, прикро, справжня, мавпа, робак, чвара, вкраїнські вірлята веселять душу, каньоха, кабати, бокач, кармазин, футруш, верескло. Слова наводять у контекстах і залишає між рядків місце для пояснення. Перелік слів з контекстами уміщений більше ніж на двох сторінках листа.

На завершення Анастасія пише про особливості її вчителювання: «Щеб писала, так треба йти в школу, бо мої хлопчики вже поприбігали, чи тож і далі так хапатимутьця до вчиття як тепер, вчора я їх одсилаю до дому, а вони прохають щоб ще трошки посидіть в школі та побалакать. <...> Якчо пійде моя праця по школі, ну робитиму як умітиму, і на скільки зможу робити»³⁵.

У фрагменті листа від **11 жовтня** Борис вступає в полеміку зі словами Некрасова «Дряхлый миръ на роковомъ пути». «Нехай увесь світ “дряхлый”, але не ми, не наша Україна»³⁶, — пише Грінченко, і на підтвердження своєї думки додає вірш.

В нас повно сили, не впали ще руки,
Ми зможемо гордо знести
Й недолю тяжкую і лютиі муки
Й нехибно тим шляхом іти,
Яким ішли досі і йтимем до краю
Й на ёму робитимем ми,
І жодна нас сила тепер не зламає:
Ми праці й недоли сини.

Того ж дня Борис пише листа Іванові Зозулі у Таранівку, в якому висловлює щирі радість від переведення друга до школи в українському селі. «Знаеш, я завидую тобі»³⁷. Повідомляє, що Анастасія Віцман і Маруся хвилювалися за нього. Запрошує Івана до себе в гості: «У п'ятницю 21 Листопаду у ночі приїзди до мене (годин у 12). На вокзалі ти знайдеш звощиків і наймеш одного за двугривенник до моєї школи (4 верстви). Приїдеш до школи, йди у ті двері, що не од шляху, а од саду, просто по східцях на гору. Як зійдеш на східці, то просто тебе будуть двері, корті ведуть у кориторъ; у цьому коритореві перші двері направо у мою хатинку. <...> Переночуеш у мене, а на другий день 22 Листопаду поїдемо до Батовриної. Бідна дівчина сумує одна хвора і без книжок. <...> Того-ж дня у вечері ми вернемося в Олексієвку. (Поїздка стане нам по 1 р. на чоловіка). Потім, переночувавши у мене, ти поїдеш у 6 годин у Таранівку. <...> От тобі мій план. Що треба нам побачитися — ти це знаеш і сам»³⁸. Додає список книжок для Віри Батовриної, бо свої книжки пороздавав.

Цього ж дня Борис Грінченко отримує ще одного листа від Анастасії Віцман, який дописувачка починає жартівливими докорами Борисові про те, що він давно не пише: «Тут у Чупахівці в школі живе бідна одинока Настя, котра бозна як жде од вас [друзів зі Змієва] листів, цей світ тоді миліше, як читаю їх, бо забуваю що я тут одна»³⁹. Емоційно розповідає, як «Кобзарь» Гребінки — «од того місця де він згадує як лежав під грушею та ів груши»⁴⁰ — нагадав їй Зміївську грушу. Так з ностальгією і ніжністю згадує педагогічні курси в Змієві.

Лист стосується і вчительської діяльності. Авторка повідомляє, що вчора була у свого попечителя, який пообіцяв їй привезти з Харкова

³⁰ Ibid. Арк. 2 – 2 зв.

³¹ Віцман А. Лист до Бориса Грінченка. 03–04.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35889. Арк. 1 зв.

³² Ibid.

³³ Ibid. Арк. 2.

³⁴ Ibid. Арк. 3 зв.

³⁵ Ibid.

³⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиної. 08–12.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42261. Арк. 4.

³⁷ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 11.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40895. Арк. 1 зв.

³⁸ Ibid. Арк. 2 зв. – 3.

³⁹ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 10.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35890. Арк. 1.

⁴⁰ Ibid.

словники, карти, глобус та інше приладдя для школи. Розказує, що надіслала до Києва в магазин Ільницького 5 карбованців, «щоб прислав де які книжки і словниці Левченка. <...> Дуже хотілось більш виписати, та те горе, що в кармані пусто»⁴¹.

Наприкінці листа перепитує Івана: «Бач, ще забула спитать про Зозульку, напиши в якій він тепер школі кує (чи в тій де й був, чи в другій)?»⁴²

Цього ж дня Борис отримує від Марії листа, що містить таке прохання: «Коли можна буде, то роздобуть “Історію Малоросії” хоч не тепер, а пізніше а тільки роздобудь, серце»⁴³.

Марія повідомляє, що «хлопців зібралось аж 20. Як побачила я их, так радісно на душі стало, так весело як уже давно не було. То все міні страшно було братися за вчиття, а тепер дей страх дівся. Так наче ёго ніколи й не було. От як би ти подивився на моїх хлопців! Які вони славні. <...> Але дівчата така погань, що я б їх усих повигонила. Сёгодні дві з дворових явились з вистриженими чубами. Ну як тобі це покажетця?»⁴⁴

З листа Борис дізнається, що Марія хоче почати переклад «Сагайдачного» Данила Мордовця. «Я думаю, що це самий раціональний спосіб вивчитця рідній мові. А ти як думаєш про це?»⁴⁵ Планує свою роботу так: «Коли міні вдастьця хоч одну главу перекласти, так я зараз пошлю переклад тобі, ждатиму твого присуду, а поки це буде возьмусь ізнов за Щапова. Дуже сподобалася міні ёго книжка: гарно він пише, так гарно, що читаеш і хочетця»⁴⁶.

Марія знову згадує про їхню з коханим гру в загадки. З листа знову впливає дата ближчого знайомства молодих людей — 17 липня 1883 року.

Також пише коханому: «З переїзду у Братеницю я причісуюсь так як ти любиш»⁴⁷, — з контексту зрозуміло, що зав'язує волосся туго на потилиці. Жаліється, що в хаті досі холодно.

Допис містить розмірковування Марії, на які вона хоче почути думку Бориса, доволі авторитетну для неї: «Ї що за паскудний чоловік отой Закревський. Ну на що він написав таку чортобатьківщину про українську літературу. <...> Він каже, що українська література тільки таки потрібна для забавки. <...> Значить видавши свою книжку він назначив її для забавки нічого не роблячих людей!»⁴⁸

У цьому ж листі Марія обговорює з Борисом уроки священнослужителя в її школі: «С попом міні так чисто і сміх і гріх. Прийшов учора і зараз почав с тими хлопцями, що ще тільки третій день у школу ходять балакати про Бога в трех лицях. Ну ті, звісно, не розуміють, що він каже, а він сердитця, кричить на їх. Ну, с цими скінчив, почав із другими рівняти Бога до сонця. Ї ці теж не дуже зрозуміли ёго, бо сёгодні казали міні, що сонце — Бог. <...> І цей піп у нас в ряду гарних законовчителів. А як би на мене, так я б ёго в три шиї із школи, щоб і дітей не задурював»⁴⁹.

12 жовтня Борис відповідає на Марієне прохання: «Ти просиш, щоб я тобі роздобув Історію України. Але це річ не така легка як ти думаєш. Нам не дають нічого робити і дві історії України Бантиша-Каменського і Маркевича зробилися вже бібліографічною рідкістю, історія України Левіцького надрукована не тут, а в Галиччині, а монографії Костомарова хоч і можна купити, але вони занадто дорого коштують»⁵⁰.

Щодо перекладу «Сагайдачного», то радить Марії покипочекати і вчитися мови, читаючи й пишучи щось, окрім перекладу: «Вчиття дасть знання, знання розівьє розум, а при ёго пособі розвиваетця й сила волі, котра дає вміння боротися»⁵¹, — підсумовує Борис.

Схвалює Марієне читання: «Книжка Щапова гарно й розумно написана, але він звертає увагу тільки на північну Росію, а про південну каже дуже мало»⁵².

Повідомляє, що від Анастасії Віцман отримав листа, до якого було додано її портрет; жалкує, що досі не має Марієної фотокартки. Інформує, що Литвинов взявся вибивати для них окреме приміщення. Додає до листа малюнок із зображенням своєї кімнати, підписавши його так: «Місце, де висить “знаменитий піджакъ”»⁵³. Просить Марію написати листа Данилові Ткаченку.

⁴¹ Ibid. Арк. 2.

⁴² Ibid.

⁴³ Гладилина М. Лист до Б. Грінченка. 01–03.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36488. Арк. 1 зв.

⁴⁴ Ibid. Арк. 2.

⁴⁵ Ibid. Арк. 2 зв.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Гладилина М. Лист до Б. Грінченка. 04–07.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36489. Арк. 3.

⁴⁸ Ibid. Арк. 4.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладилиної. 08–12.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42261. Арк. 4 – 4 зв.

⁵¹ Ibid. Арк. 4 зв.

⁵² Ibid. Арк. 5.

⁵³ Ibid. Арк. 5 зв.

Насамкінець жаліється, що ледве впорався з перевіркою зошитів, майже приготувався до всіх нових уроків, окрім уроку історії, підготовку якого залишив на ранок. «Прошай, моя зоре, моя голубко, моя вірада и щастя єдине. Спи спокійно, бо я знаю, що ти вже спиш. Бувай здорова, мое єдине кохання. Твій навіки Борис»⁵⁴.

13 жовтня Борис починає листа до Марії жартами про те, що на його попереднє місце роботи взяли їхню спільну знайому зі Змієвських учительських курсів — «Соничку-мисс».

14 жовтня лист продовжується кількома абзацами зізнань у коханні.

15 жовтня Борис Грінченко отримує листа з Києва від Михайла Старицького, який перепрошує, що давно не писав, адже не був у Києві, їздив Україною. Повідомляє, що змінив вектор діяльності, «взяв під свою руку»⁵⁵ трупу Марка Кропивницького, тому віршів Бориса не розглядав, лише частину передав у «Раду», а другу частину доручив Євгену Трегубову з Колегії Галагана, щоб він передав до «Ради». Також пише, що з першим випуском альманаху «Рада» сталася прикрість: «Книгарь Ільницький збанкрутував и замотав міні ціле видання, такъ що моїхъ більше 1000 карб. лягнуло»⁵⁶. Проте все ще пропонує Борисові, якщо він має вірші для публікації, надсилати їх йому на адресу, а вже він їх передасть Трегубову і поклопочеться.

Цього дня Борисові Грінченку надходить короткий лист від його учня Василя Корбанева зі школи в селі Єфремівка. Написаний каліграфічним дитячим почерком, він містить висловлення вдячності вчителю за науку: «Кланяюсь я вамъ низкимъ поклономъ. Благодарю я вас что вы насъ учили и мы завами очень жалкуемъ хоть бы вы еще съ годъ поучили насъ. Приезжайте кнамъ посмотреть въ школу. Теперь у нас учительници сохвія павловна. Приезжайте кнамъ кьмитреводню»⁵⁷.

Б. Грінченко. Школа у Єфремівці.
ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 19.

⁵⁴ Ibid. Арк. 7.

⁵⁵ Старицький М. Лист до Б. Грінченка. 13.10.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 39441. Арк. 1.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Корбан В. Лист до Б. Грінченка. 15.10.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 39217. Арк. 1.

Цього ж дня Борисові Грінченку надходить лист від його учня Сидора, який за спогадами Марії Грінченко, найбільше припав учителю до душі, а згодом Борис присвятив йому вірш «Хлоп'яті». Лист надійшов із села Єфремівка, написаний на розлінованому папері дитячим каліграфічним почерком. Учень звертається до адресата «Любимый нашъ учитель», пише, що учні шкодують, бо той поїхав, що його постійно всі згадують: «И кланяемся мы вамъ низкимъ поклономъ за то, что вы учили насъ хорошо, <...> за то что дарили книги и ручку»⁵⁸. Сидор розповідає про нову вчительку Софію Павлівну, яку колишній вчитель може знати, запрошує свого його в гості на храмове свято.

У фрагменті листа до Марії від 15 жовтня повідомляє про лист від Михайла Старицького і переповідає його, зокрема, що той «видання "Ради" передав якомусь панові Трегубову з Колегії Галагана»⁵⁹, шкодує через банкрутство Ільницького — видавця багатьох українських книжок, які вони з друзями час від часу купували.

Із задоволенням хвалиться Марії, що отримав «два листи од своїх школярів з Тройчастой, <...> школяри, як видно з листів дуже жалкують за мною. Написав ім и одмову і знову жду од їх звістки»⁶⁰.

Пише, що в «Київі має вийти або вже вийшла характеристика Шевченка, написана якимось п. Кулябко. Не знаю а ні хто цей Кулябко, а ні яка ёго характеристика»⁶¹. Ідеться про видання «Тарас Григорьевич Шевченко (По книге г. Чалого и по «Кобзарю»)» (Київ, 1883, 76 с.), громадського діяча Сергія Кулябки, якого свого часу ініціював створення у Харкові монумента українському поетові.

Продовжує листа Борис описом своїх справ. Пише, що наважився почати боротьбу зі своїм завідувачем: «Першим актом цієї борні буде придбання права мати нашій школі свою педагогічну раду»⁶².

Завершує фрагмент листа від цього дня пізно ввечері побажанням для Марії: «Бажаю, щоб тобі приснився той вечір (чи ніч) на кладовищі у Змієві. — Для мене тепер Зміїв найкращий город на всій Україні»⁶³.

16–17 жовтня Борис пише спогади про їхні з Марією зустрічі у Змієві. Його почуття суголосні уривкам віршів, які він цитує, або уривкам, які пише сам.

Цього ж дня пише Данилові Ткаченку листа, який є прикладом

⁵⁸ Сидор. Лист до Б. Грінченка. 15.10.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 39216. Арк. 1.

⁵⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 13–19.10.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42260. Арк. 1 зв.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

і дружньої переписки, і листування з професійних потреб.

Спочатку висловлює прохання: «У вас мабуть є інструкція городських двохкласових шкіл? Так коли там є які небудь §§ про адміністрацію школи згола і про педагогічну раду школи з особна, то випиши, коли можна, ці §§ і пришли»⁶⁴.

Потім Борис обурюється, що Данило не відповідає йому на листи. «Пиши, бісова личина, а то їй-бо досадно. Ну якого-я чорта мовчав! Невже ніколи й написати?»⁶⁵

Також інформує друга, що «Старицький узявся за труппу Кропивницького і роз'їздить з нею по Україні. От непосидяча натура! А видання “Ради” передав якомусь панові Трегубову (з Колегії Галагана), а що воно таке отой пан — аз не в'єм. Далі дуже паскудна звістка: збанкрутувався книгарь Ильницький. Це, сто копанок ёму чортів, кепська справа, бо він був найголовнішим українським книгарем і видавцем українських книжок. Старицький пише, що він замотав усе видання “Ради” і що ёго грошей загинуло за Ильницьким 1000 карб.»⁶⁶

Повідомляє, що «якийсь Кулябко видає або вже видав у Києві характеристику Шевченка»⁶⁷.

Пише, що Івана Зозулю перевели в українське село Таранівку, що не так далеко від Олексіївки, і Борисові не довго та не дорого їхати туди поїздом.

Згадує в листі Анастасію Віцман: «Мама-Настя пише міні, що вона того досі до тебе не писала, що боїтця писати до тебе листа, написаного з помилками в мові. Ти таки її трохи налякав, здається, тим, що в Змієві все глузував»⁶⁸.

Повідомляє другові й про своє вчителювання. «У моїй школі незгода з завідуючим — така погань»⁶⁹, описує новини і події, які сталися зі спільними знайомими — вчителькою Б., Миколою Аполонівичем. Радіє з того, що «наші дівчата вчатця українській мові»⁷⁰ — про колежанок зі Змієвських учительських курсів.

Завершується лист так: «Писав-би більше, так ти не хочеш писати. Як напишеш, то й я напишу, а поки прощавай, коханий мій друже. У тому листі я кланявся твоїй жінці в цьому кланяюсь знову низенько до самої землі. Твій друг Борис»⁷¹.

18 жовтня Борис повідомляє Марії, що прийшов з Харкова знайомий учитель, котрий був у Литвинова: «Сам Л[итвинов] стоїть за педагогічну раду і держить мою руку»⁷². Також згадує,

що колись давно просив Старицького знайти йому місце на Київщині, тож Старицький про це клопочеться: «Як найдуть гарне місце з інспектором українолюбцем, то чом-же не перейти? А ти як думаєш, любко? Напиши, серденько»⁷³, — радиться з Марією.

Частина листа від **19 жовтня** стосується задуваної Марією справи вчитися рідної мови через переклад «Сагайдачного»: «Я не виправив ще твого перекладу, але читав і бачу, що ти можеш зробити це діло. <...> Але я тобі повинен де-що сказати про переклади на українську мову. Мова кожна не одразу виробляється і багато треба часу і праці, поки вона стане здатною до виразу кожного розуміння. Так саме і з українською мовою. Як кажуть філологи, лексичні скарби нашої мови — незліченні. Я сам тієї-ж думки. Але ці скарби раз ще не зібрані до купи, а друге, що не розроблені так, як треба. Тим-то літературна українська мова поки ще не в повному своєму розвитку. Але до цього повного розвитку залишилося вже дуже не багато часу»⁷⁴.

І далі: «Міні здається, що твій переклад не повинен лежати дурно. Тим-то й радю тобі написати до Мордовцева і попрохати у ёго дозволу перекласти ёго роман для Галиччини, а хоч коли можна буде і для України»⁷⁵. Пропонує переклад друкувати у провідному народницькому часописі «Діло», а адресу Д. Мордовця радить дізнатися у редакції російської газети «Нед'їля»: «Коли дозволить М., тоді я можу, виправивши просто одсилати до “Діла”»⁷⁶.

Радить Марії рано вранці займатися не фізичною роботою, а перекладом: «Бо хіба-ж ти не знаєш, що голова наша уранці має найбільшу силу»⁷⁷.

Цього ж дня Борис отримує листа від Марії, з якого довідується, що рік тому (7 жовтня 1882 року) вона вперше поїхала з дому на вчителювання, яке дуже змінило її, але найбільше вона змінилася «за останні три місяці, і зробило це ніщо інше-як кохання. <...> Щаслива, о яка щаслива та людина котра кохає, і котру кохають»⁷⁸.

Повідомляє, що вже почала переклад «Сагайдачного», але зробила небагато, адже працює після школи. Висловлює свої застереження щодо роботи з перекладом: «Читаючи по українській я не багато де чого не розумію, але писати — це вже зовсім не те. Тут на кожному ступіні і притичина. Але мене вже не лякає. Ось постій, як скінчу Сагайдачного, так тоді вже таких притичин не буде. Принаймні міні так здається»⁷⁹.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 16.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41140. Арк. 1.

⁶⁶ Ibid. Арк. 1 зв.

⁶⁷ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

⁶⁸ Ibid. Арк. 2.

⁶⁹ Ibid. Арк. 2 зв.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 13–19.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42260. Арк. 2 зв.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid. Арк. 3.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid. Арк. 3 зв.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 07–13.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36487. Арк. 1.

⁷⁹ Ibid. Арк. 1 зв.

З незначною іронією відповідає на систематичну турботу Бориса про її здоров'я, життя і побут: «А знаєш, Борис, із тебе гарна свекруха була-б. Ну чого ти прискіпався до мене із тим здоров'ям. Як бережи — та бережи! Адже бережу. Та так бережу, що іноді вже самій чудно стане, що я так панькаю сь сама з собою»⁸⁰.

Марія критикує Бориса за його занадто щільний робочий графік, який може підірвати і його здоров'я, але водночас жартує: «Не буду лаяти за те, що колись ти нічого не робив після обід»⁸¹.

У контексті повідомлення про відсутність листів від їхньої спільної подруги по вчительським курсах у Змієві Віри Батовриної, розгляду можливості запросити її, ще не заміжню молоду панянку до Бориса в гості, у листі обговорюється, чи можна їздити дівчині до нежонатого чоловіка: «Это позор! Это марает репутацию всъхъ дѣвушек! До чего мы дожили. Это отвратительный разврат. Це не вигадки, а це міні не раз доводилося чути буваючи іноді в обществѣ. Багато де чого приходиться наслухатись тій погибшей дівчині, котра рішиться увійти в хату нежонатого чоловіка і небагато єсть таких дівчат котрі не дають цьому ніякої ваги»⁸².

Далі згадує Зміїв. «Знаєш що, треба буде коли небудь літом поїхати в Змієв і піти у Мосьпанчин садочки. Ну оце він так і стоїть у мене перед очима, кожен кущик кожне деревце наче живе, і Софья Антонівна. <...> Оце згадала її і не можу не сміятись. Ти тільки подумай за кого вона пощитала мене і якими очима дивилася після цього на мене! “Сидѣть обнявшись с молодымъ челоуѣком! Какъ вѣроятнo было оскорблено еѣ чувство невинности и дѣвической скромности! А Анна Григоровна! <...> А Данило?”»⁸³.

Скаржиться Борисові на кількість учнів у школі: «Не ходять хлопці тай шабаш! Ще торішніх і половини немає, а нових усіх 11 і не буде їх аж до морозів»⁸⁴.

Далі знову тема листа змінюється, Марія переходить до роздумів про рідну мову. «Гірко стане, серце, як подумаєш, що своїй рідній мові треба вчитись. Цього мабуть ніде не має, окрім нашого царства, бо ми-ж так уже звикли що чуже погане нам краще свого гарного. Ну і живем цілий вік чужим умом і якті мавпи, перехоплюємо усе не роздивляючись чи гарне воно чи погане, чи підхоже нам чи ні. А Українці навіть мови своєї одцурались! Бо вона ж бач мужицька! Своя погана — хапаютьця за московську. А москалі свою кидають, та хапаютьця за французьку. О люде, люде, що з вас буде?»⁸⁵

Відповідає Марія і на розрахунок, який зробив Борис щодо їхніх можливих сімейних статків попервах. Упевнена, що грошей вистачить.

Повідомляє, що за цей тиждень уже переклала розділ «Сагайдачного», тому вкладає до листа, щоб Борис висловив свою думку.

Описує свій робочий графік, у якому значна частина присвячена роботі в школі, а решта, по обіді, — перекладу «Сагайдачного».

20 жовтня Борис починає свого листа до Марії повідомленням про те, що справи в його школі з педагогічною радою просуваються повільно, оповідає подробиці.

У продовженні листа інформує, що **21 жовтня** до нього приїздив Іван Зозуля, а **22 жовтня** вони їздили до Віри Батовриної, але її не застали, вона поїхала до Змієва. Тому книжки та доволі суворо записку залишили під дверима.

23 жовтня Борис отримує листа із Братениці. Лист Марії переважно містить повідомлення про її буденне життя, про інших вчителів, яких вона відвідувала, про те, що в хаті вже тепло, бо завезли дрова.

Є в листі і негативна відповідь на глибоко особисте питання від Бориса, чи ревнива вона.

Згадує і про ставлення своєї матері до Бориса, зокрема до бажання Марії одразу після курсів у Змієві переїхати разом із Борисом до Олексіївки на вчителювання: «Ти колись казав, що мабуть моя мати не хотіла мого переїзду у Олексієвку, що поклала велику надію на цю розлуку, себто, що ми забудемо одне про одного. Ти помиляєшся в цьому: такої надії вона не мала, а просто лічила неприличным, щоб ми жили в одній слободі невинчані. От тобі і вся причина»⁸⁶.

У відповідь на малюнок кімнати у попередньому листі пише: «А хатинка твоя гарненька, але все не краща од моєї. Я б намалювала її та горе мое — не вмію. Та ще хоч би просто хату, а то ще й знамениту піч, і мисники. Та що зовсім не втну»⁸⁷.

Далі жартує: «Ось останній лист пишу, а чому так — тому слідуєть пункти:

1. Ти не хочеш писати до мене.
2. Ти жалієшся, що я своїми листами не даю тобі спокою.
3. Через мої листи вчиття тобі не лізе в голову.
4. Не хочу платити тобі за чоботи. [Борис жартує, що ходить по листи та стоптує черевики.]
5. Мої листи не дають тобі спати, бо їх треба читати, і одмову на їх писати.
6. Міні зовсім не подобаєтьця те, що ти робиш з моїми листами»⁸⁸ — Борис писав, що цілує їх.

Цього дня Борис завершує листа. Знов оповідає про інші книжкові новинки, що вийшли друком нещодавно.

⁸⁰ Ibid. Арк. 2 зв.

⁸¹ Ibid. Арк. 3.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Ibid. Арк. 3 зв.

⁸⁵ Ibid. Арк. 3 зв. - 4.

⁸⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 14–18.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36486. Арк. 2 зв.

⁸⁷ Ibid. Арк. 3.

⁸⁸ Ibid.

Оскільки Марія в попередніх листах переповідала Борисові свої сни, то жартома пропонує їй «сонник прислати»⁸⁹. Продовжує тему попередніх листів щодо ревнощів: «Я дуже ревнивий — це певно. Але я маю надію, що ти мене одучиш од цёго лиха»⁹⁰.

Радить Марії перекладати «Сагайдачного» далі, «бо ёго можна буде надрукувати в Галиччині, а це дасть нам гроші, а грошей нам голим дуже треба»⁹¹. Перепитує, чи не треба їй нових книжок для читання.

Пише і про окреме приміщення, з яким виходить затримка: «Перероблювання хати таке, що воно уповні могло бути скінченим як треба цієї осені і в хаті можна було б жити»⁹².

Лист містить і жарт-відповідь на Маріїні «претензії» щодо листування: «Я не то-що не хочу писати до тебе, але навіть ще й позивати тебе буду, щоб 1, ти заплатила міні за зроблений твоїми листами неспокій, неспанья і за писання одмов; 2, щоб тебе посадили у “дук” за те, що ти не даєш міні вчити і вчитися <...>; 3, щоб ти заплатила міні не тільки за чоботи, але й за папір і сургуч; 4, і нарешті, щоб ти якомога більше постачала міні своїх листів за для того, що тобі так не подобаєтця. Проти твоїх шости пунктів я виставляю своїх тільки чотирі, але певний, що, коли позиватиму то на суді мої чотирі переважають твої шість»⁹³.

Марія раніше писала, що типове для неї харчування — картопля, куліш і чай. Борис відповідає: «Ні куліша, а ні картоплі у мене не буває! Але ось, як прийдеш, то певне мабуть візьмемося за те, щоб самим придбати свої власні картоплі на школьнім городі. Принаймні я думаю це сам зробити. Коли хоч — то до гурту»⁹⁴.

Продовжує листа Борис увечері того ж дня після прочитання новин у пресі: «Пожертвовано 10 десятин землі у канівському повіті для ремісничької школи. Думають відкрити школу імени Шевченка, на гроші зібрані для цёго ще раніш. Але чи дозволять це зробити — це ще велике питання, бо тепер усе, що так або інак має стосунки з йменням Шевченка, дуже не любляєтця панством-орударством»⁹⁵.

Наприкінці листа знову згадує «свої позовні умови», пише, що все прощає і не позиватиметься за 25 поцілунків за кожен пункт.

Лист містить приписку: «Другу главу перекладу мерщій присилай. Пришли також недостаюче»⁹⁶.

24 жовтня Борис починає одночасно писати лист Марії, що зумовлено потребою відповіді на

різні листи від коханої. Це відповідь на її лист від 19 жовтня.

З перших сторінок він сповнений інформації про спільних знайомих, про їхні справи, адже Марія і Борис завжди цікавилися життям близьких їм людей.

Допис від **28 жовтня** ділиться на дві новини — погану і крашу. Поганою є новина про крах комісії Кохановського та ідей «всесловного села». «А друга новина краша. В літературі обраховують тепер питання про экзамен у сільських школах. Усі ці думки, що членів ради шкільної треба потурити з экзаменів, а экзаменаціонна комісія повинна складатися з председателя — закончителя (чортови попи!), вчителя тієї школи, де робитця экзамен і вчителя ассистента з другої школи. Це гарно, але на віщо-ж замість члена ради шкільної посадили председателем попа? Хіба він більше од вчителя робить? НВ. Як тільки цей проэкт стане законом, то мене пошлють ассистентом до тебе у школу. Тоді бережись, ой бережись, Марусю! Ніодин школяр не здасть экзамену. <...> Хіба... хіба за кожного школяра платитимеш поцілунками»⁹⁷, — жартує закоханий.

Відповідає Марії на прохання сходити до церкви та подивитися на вінчання: «Як зроду не був, так зроду і не піду, тільки один раз у Богодухові піду»⁹⁸, — натякає про їхнє вінчання.

Повідомляє, що сьогодні має відбутися засідання щодо педагогічної ради в Олексіївській школі, обіцяє одразу розповісти про результат.

Пише, що дещо розчарований у Павловському — «москалі а ні крихти симпатії не мають <...> до нашого діла»⁹⁹.

Дискусія в листі повертається і до часто обговорюваного тоді серед «зміївських» друзів питання про вчителів і вчительок — «але треба згодитися з тим, щоб знання діла брало гору, — пише Борис, — хоча є факти, коли “застенчивость и робость” була причиною поганих уроків вчительок»¹⁰⁰.

Згадує і про Трегубова, який займається виданням «Ради», про лист від нього. Пише, що відповів йому на листа, але чи вийде «Рада» чи ні — не знає.

Повідомляє Марії і про редакторську роботу з перекладом: «В твоєму перекладі я зробив багато одмін. Але зовсім я ёго ще не виправив тим, що не думав тобі ёго посилати»¹⁰¹. Хвалиться, що сам перекладає Герберта Спенсера «Виховання розумове, моральне і фізичне»: «Чисто науковий твір і переклад дуже важкий, але потроху просуваєтця»¹⁰².

⁸⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–23.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42259. Арк. 2.

⁹⁰ *Ibid.* Арк. 2 зв.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.* Арк. 3.

⁹³ *Ibid.*

⁹⁴ *Ibid.* Арк. 5.

⁹⁵ *Ibid.* Арк. 3 – 3 зв.

⁹⁶ *Ibid.* Арк. 3 зв.

⁹⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 24–30.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42258. Арк. 1 зв. – 2.

⁹⁸ *Ibid.* Арк. 2.

⁹⁹ *Ibid.* Арк. 2 зв.

¹⁰⁰ *Ibid.* Арк. 3.

¹⁰¹ *Ibid.* Арк. 4.

¹⁰² *Ibid.*

Підтримує Марію в читання періодичних видань. «Ти читаєш “Недѣлю”? Дуже радий за тебе, що тобі є змога хоч що нѣбудь періодичне читать. “Недѣля” часопись нічого собі була, гарна»¹⁰³.

У кінці листа інформує, що педагогічна рада з невідомих причин не відбулась, імовірно відбудеться наступного тижня.

Цього дня лист Данилові Ткаченку Борис починає фразами, що наслідують високий книжний стиль: «Преблагословенний град Олексієвка, року Божого 1883, місяця Листопаду у 28^й день. <...> Не ладно я з своїм “завідуючим” і починаю або, краще скажу, вже почав борню»¹⁰⁴.

Нагадує, що вже писав, як працює над книжечкою «про користних для господарства звірів», «але поки цю роботу залишив, бо обробляю старе (Робинзона) і перекладаю як ти думаєш що? “Виховання розумове, моральне і фізичне” Герберта Спенсера. Ох важко! Але дія е! Давно вже бажалося спробувати силу мови на науковому творові»¹⁰⁵.

Також пише, що надсилає «Дві московки» І. Нечуя-Левицького. Висловлює похвалу другові, що той переклав «Свят-вечір». «А оце посилаю тобі частину твоїх “Криничан” — (останню частину пришлю потім) я їх виправив. <...> Можна їх посилати у “Зорю” або “Діло”»¹⁰⁶.

Повідомляє новину про заснування в Каневі ремісничої школи імені Шевченка, але висловлює сумнів, що цей проект реалізується.

Просить у друга і досвідченого вчителя поради, «як написати про педагогічну раду в інструкції для городських двохкласових шкіл»¹⁰⁷.

30 жовтня Борис отримав лист від Марії, у якому знову прочитав про подяку за малюнок його оселі, адже так дівчина може уявляти, як коханий працює, як дивиться у вікно.

Оскільки молоді люди планують невдовзі побратися, то розмова знову йде про вінчання. «Ну був ти хоч раз на вінчанні в Олексієвці? Ти б хоч раз пішов, а то доведеться самому вінчатися, то й не знатимеш, що робити»¹⁰⁸.

Розказує, що над перекладом «Сагайдачного» ще працює, що залишилися неперекладеними ще два розділи і початок.

Відписує і щодо звістки з листа М. Старицького щодо «Ради». «Ну невжеж таки видання “Ради” так і обмежитися однією книжкою? Це погане діло»¹⁰⁹. Також відповідає щодо місця Бориса на Київщині, про яке піклується М. Старицький: «Я не тільки нічого не маю проти місця в Київщині; а ще дуже рада була-б як-би це зробилось»¹¹⁰.

¹⁰³ Ibid. Арк. 4 зв.

¹⁰⁴ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 28.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41146. Арк. 1.

¹⁰⁵ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁰⁶ Ibid. Арк. 2.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 19–26.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36484–36485. Арк. 1 зв.

¹⁰⁹ Ibid. Арк. 4.

¹¹⁰ Ibid.

Обіцяє з цим листом надіслати ще й листа в редакцію «Недѣлі» щодо адреси Д. Мордовця. При цьому просить Бориса: «Як виправиш мій переклад, то пришли ёго до мене, бо хочетця подивитись, що ти ёму зробиш. Одіслати-ж ёго просто в Галиччину не можна, бо початок ще не перекладений. Коли вже одсилати, то мабуть аж після Різдва, бо він щось не дуже швидко посуваеця»¹¹¹.

31 жовтня Борис Грінченко знову і знову ділиться з Марією своїми мріями: сидіти близько, пити чай, спілкуватися до схочу і цілуватися.

ЛИСТОПАД

Допис від **1 листопада** розпочинається буденною інформацією про те, що вдалося вигнати сто-роживів зі школи, але далі Борис вирішує сказати:

Нахили свое вушко любенько
І послухай, кохана моя,
І тоді уже дивнее диво
На те вушко скажу тобі я.
Аж із самого ранку й до ночі
Не одходе все думка одна
І мене вона мучить невпинно,
Не дає і спокою вона.
Тож жадання палкѣ і велике...
Чи сказати тобі, а чи ні?...
Цілувати твої пишні губки
Усе хочетця зранку міні!!...
А чи правда?.. новѣ це идея
І про неї не чула ще ти...¹¹²

Далі автор визнає, що рима не складається. Повідомляє, що хоче перекладати Спенсера.

Того ж дня Марія починає писати відповідь на лист коханого за 24–30 жовтня і розповідає, як у ній борються бажання спати і перекладати Сагайдачного.

Коротка нотатка наступного дня, 2 листопада, стосується виборів Єгорова головою.

Наступного дня, у четвер, Марія ділиться враженнями від листування з Іваном Зозулею, своїми сновидіннями. Забуття від реальності без коханого дівчина знаходить у роботі над історичним оповіданням «Гетьман Петро Сагайдачний».

П'ятниця принесла Марії радість — лист від Бориса.

У суботу Марія ділиться своїми вчительськими турботами і небажанням йти на службу.

Допис наступного дня увиразнює причину такого небажання: Марія розповідає суть проповідей попівських, зокрема і необхідність людини дбати про те, щоб жити якомога бідніше. Обурює Марію і сліпа віра «нешасного темного народу»,

¹¹¹ Ibid. Арк. 5.

¹¹² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 31.10–09.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42257. Арк. 1 зв.

якою користуються попи. Розповідає, що їй вже двічі доводилось бути асистентом на экзаменах. Опановуючи мову, молода вчителька замислюється і над використанням фемінітивів: «а може асистенткою? не знаю як треба сказати»¹¹³.

2 листопада Борис розповідає про своє спілкування із завідувачем школи: «Я рішив просто піти до завідуючого, як товариш до товариша, і порадити йому відступитися од завідування школою. Мотивував свою пораду я тим, що він сам не раз казав, що не маючи сім'ї і не боячись через те згубити місце, він не так робив-би як робить. Отож я й порадив йому відступитися од цього діла, бо воно йому а ні з матеріального, а ні з морального боку зовсім нічого більшого од мене не дає. Але я думав, що стріну людину, і товариша, а побачив, що стрівся з дурнем, думаючим про себе, що він начальник»¹¹⁴.

Допис Бориса Грінченка від **3 листопада** починається рядками:

Поліну, поліну
У тую країну
Де мила єдина моя:
Хоч гляну на неї,
Промовлю до неї,
Хоч раз пригорну її я!¹¹⁵

Цього дня він продовжує роботу над перекладом Спенсера, хоча одне місце перекласти не вдається.

4 листопада отримує листа від Анастасії Віцман, у якому містяться роздуми про те, хто краще працює — вчителі чи вчительки. Адресантка толерантно наводить приклади хороших вчителів, серед яких згадує і Данила Ткаченка. Висловлює готовність посісти Марусине вчительське місце у Братениці, коли та переїде до Олексіївки. Бажає, щоб її теперішнє місце дісталось сестрі Любі, якій складно живеться на 16 рублів, що їй платять нині. Проте висловлює побоювання, що все це залишиться лише в їхніх планах.

Ділиться радісною новиною, що попечитель додержав слова і придбав усе необхідне для школи.

Наступний допис у листі стосується недавньої пригоди, що сталася з нею у школі: «Сьогодні один з панських синків вкрав у мене ніж, котрий я забула в школі, та перепродав комусь на селі, та ще його батько зробив винними в цьому моїх любих хлопців, каже: то він вивчився в тих “поганих хохлів”»¹¹⁶.

Також намагається пояснити Борисові, чому Віра Батоврина уникає зустрічей та листування:

¹¹³ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 01–06.11.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36482. Арк. 3.

¹¹⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 31.10–09.11.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42257. Арк. 2.

¹¹⁵ *Ibid.* Арк. 2 зв.

¹¹⁶ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 04.11.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35897. Арк. 2.

«Оті Змієвські товаришки зовсім звидуть з розуму. Спитать би єї, чоґо це вона роз'їзжа по тіх Змієвах, краще б сиділа, та вчилась»¹¹⁷.

Повідомляє, що книжки від Ільницького отримала не всі: «Каже, що казок Р. другого тома немає, так я написала, щоб на ті гроші, шо zostалися за магазином, виписали мені ще де яких книжок»¹¹⁸.

Питає думки Бориса про зміну процедури екзаменування у школах —незначну реформу, яка обговорювалася того часу в педагогічних і керівних колах: «Воно б було гарно, коли б екзамени по школах робили вчителя, а не ті члени шкільної ради, бо в нас тут є такі, шо сами малограмотні»¹¹⁹. Заразом у листі обговорюється персона пана Копйова і можливість створення педагогічної ради в Олексіївській школі. Анастасія підтримує Бориса в цьому питанні.

5 листопада Борис ділиться з коханою фрагментом листа від матері: «Все ли грустишь о неправдах людских? Но что-же дѣлать, когда ничѣмъ не можешь. Знаешь что? я почти пришла к тому заключенію, что, при твоём впечатлительном характерѣ (!) тебѣ в самом дѣлѣ лучше жениться; по крайней мѣрѣ будет цѣль въ жизни (!), которая отвлечет тебя от грустных мыслей (!)»¹²⁰

6 листопада, у неділю, не лише ділиться тим, як він любить перечитувати листи коханої, а й просить її пошити йому сорочку.

7 листопада допис дуже коротенький, інформує, що треба читати, і бажає добраніч коханій.

8 листопада Борис перебував у поганому настрої, не задоволений подіями у власному житті: «Та я й живу тепер якось шматочками: шматок поганого, другий, третій, четвертий поганого, а тоді клаптик гарного. Гарне — тільки того листи, а більше нічого я гарного не маю: навкруги тільки саме паскудство. Писати тобі про ёго я не хочу, бо воно й так остогидло. Де-що про це ти прочитаеш у часописі»¹²¹.

Допис **9 листопада** виконаний червоними чорнилами: «Голубко моя кохана, моя свята, моя люба! і сёгодня нема листа. Я вже не знаю, шо й думати. Пиши, серце мое, пиши.

Посилаю тобі цього листа, не дїждавшись твого. Більше ніколи писати: треба бігти на почту.

Прощавай, моя доле.

До віку твій Борис»¹²².

Того ж дня в щоденнику Борис запише: «Я не знаю, шо буде зо мною далі, поки настане Рїздво.

¹¹⁷ *Ibid.* Арк. 2 зв.

¹¹⁸ *Ibid.*

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 31.10–09.11.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42257. Арк. 3.

¹²¹ *Ibid.* Арк. 4.

¹²² *Ibid.* Арк 4 – 4 зв.

<...> А ще так довго ждати! А тут ще не пише! Не знаю я, що й думати про це»¹²³.

11 листопада із Олексіївки Борис пише листа Марії, у якому говорить, як тяжко жити в ті «прокляті» часи, коли весь світ заповонив «дух люто-сті»: «Там ирландці борються за шматок хліба і фанатики заливають край динамітом. Там у Франції страшна партійна борня і спокуси на вбивство Ферри і недавні повстання робочих. Он у Іспанії палка борня межі консервативним і республіканським гуртами. У Австрії борня безшасних Русинів з Ляхами і криваві повстання Хорватів. У Італії клерикалізм знову простягає опадлючені свої руки, хоче загарбати владу. Він же і в Швейцарії гризетця за школи і в Бельгії хоче загарбати їх у свої руки всякими найпаскуднішими способами. Он Німеччина давить своїх соціялістів і готує велике військо. Он Болгарія ніяк не вправується сама з собою і своїм дурним королем. А в Сербії народ повстає, не знісши кормиги Миланової, і народ той б'ють, ёго ватажків розстрілюють; усім періодичним виданням позатикали глотки. А он у Боснії і Герцеговині ще не вляглося повстання. А он турки ріжуть арменів. А в нас дома? Боже, боже! чого тільки в нас нема!»¹²⁴

Далі нанизує риторичні питання: «Де-ж кінець цёму всёму? Чи це тільки початок, початок тієї великої борні за народне щастя, тієї борні, що доведе чоловіцтво до сонця правди? Не знаю, не знаю, — та й хто ёго знає!»¹²⁵ Водночас усвідомлює: «Це не кінець, це початок борні. Багато ще мук знесуть люде, багато крові і сліз розільетця і довго довго вони литимутця!» Але вірять:

Засияє сонце правди
Скрізь по над землею
І висушить ріки крові
І слёзи із нею¹²⁶.

Того ж дня Анастасія Віцман у листі до Бориса згадує, що адресат «колись казав, що почав вчитися з 14 літ. <...> А я в 14 літ що робила? Читала романи і вишивала плаття»¹²⁷. Жаліється, що у школі роботи чимало: «Таких дурноголових дівчат навели, що нічого незроблю»¹²⁸, але обіцяє упоратися і написати всім спільним друзям.

12 листопада Борис отримує листа від коханої, у якому вона жаліється, що вже кілька днів не береться за переклад «Сагайдачного», бо «такого понаписувала, щой сама бачу, що зовсім не

доладу»¹²⁹. Обіцяє взятися за переклад найближчим часом; деталізує, які частини вже перекладені, які ще ні.

Ділиться новиною: «Піп уже й на переміні не заходить у мою хату, а біжить мерщій до дому. Це попадя мабуть приказала; але що до мене — то я дуже рада»¹³⁰.

Повідомляє, що у Богодухові «почалася земська рада, і днів через два або через три вийде рішення у сирим школам і медицині: жити чи не жити. Себ-то: буде Егоров предсідателем чи ні»¹³¹.

Марія радіє з того, що Борис відкрив їй свою мрію про життя в невеликому українському селі, у невеликій хаті з садком. «Це й моя найкраща мрія тепер»¹³², — пише у відповідь закохана дівчина.

Дивується із зізнання Бориса, що він ревнивий.

Інтригує тим, що переписується з панами Кобозовим і Чернишовим, і причину переписки обіцяє повідомити згодом.

Цього дня вчитель Борис Грінченко дає дуже багато самостійної роботи своїм учням, адже діждався відповіді від коханої і довго читав її лист. Виробляє і нову звичку — відповідати по пунктах, адже тепер він — «секретарь ради педагогічної!»¹³³

Критикує і своє ставлення до роботи: «Знаєш, голубко, як подивився я на твій зшиток з перекладом Сагайдачного, то стало міні сором самого себе, що он бач скільки ти зробила, а я зовсім нічого. Та лінивий-же я. <...> Хоч-би вже ти мене підгбнила. А то роботи багато, ой як багато, а я нічого не роблю, таки зовсім нічого. Спенсер посувається так наче на одному місці лежить, власне вчиття — ще краще. Робінзона почав свого виправляти, та так і став на першому розділові»¹³⁴.

Борис Грінченко дає пораду Марії записувати пісні, приказки, загадки, повір'я, звичаї, невідомі слова — це все можна надрукувати в «Кієвській старині».

Того ж дня починає новий лист сімома віршованими загадками, а продовжує віршованими рядками.

13 листопада, у неділю, допис також починається віршем. А ввечері автор міркує про контраст між тими вечорами, коли він познайомився з Марією, і тими, які проживає зараз: «Вечір... Однаковий з учорашнім і з тими всіми, що вже минули. А ті вечори? вони були не такі»¹³⁵. Все змінилось з того дня, як їх познайомив старий Горбачевський: «Марія Николаевна сидить у куточку на дивані і розказує про школи. І Борис Дмитрієвич навпроти приткнувся і така в їх гаряча розмова.

¹²³ Грінченко Б. Записник. 1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б². С. 24 – 25.

¹²⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 11–12.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42256. Арк. 1.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 11.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35894. Арк. 2 зв.

¹²⁸ Ibid. Арк. 3 зв.

¹²⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 27–31.10.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36483. Арк. 1.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid. Арк. 2.

¹³² Ibid. Арк. 3.

¹³³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 11–12.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42256. Арк. 1 зв.

¹³⁴ Ibid. Арк. 3.

¹³⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–17.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42255. Арк. 1 зв.

А тамъ садокъ. Брат Борис коло сестри Марусі. Руки, руки! О рученько моя! Вона-ж міні багато тоді сказала.

А там уже моя кохана Маруся, мое щастя, моя доля! Як воно це скоро зробилося, що Марія Николаевна стала коханою Марусею!¹³⁶

Запис від **14 листопада** розпочинається описом сну, у якому була Маруся. Також повідомляє, що за 5 рублів на місяць буде мати приватні уроки з донькою «гласного». Сума невелика, але до річної заробітної плати в 2 750 рублів додаткові пів тисячі — помічні гроші. Жартома Борис замовляє Марії 900 000 000 000 000 000 000 000 поцілунків. Настрій у Бориса в цей день доволі сумбурний: «Буду плакати!... А справді я скоро таки плакатиму, ій-бо, як дитина, плакатиму. Ну що ж міні остається робити — тільки плакати»¹³⁷, але ця констатація доволі швидко змінюється питанням: «Маруську, у тебе зуби не болять?»¹³⁸

Того ж дня записує в щоденнику: «Кажуть, що час минаючи одмінєя почування. <...> Навряд чи одмінить він те почування святе — кохання до неї. Та хиба-ж і можна, щоб воно одмінилося? Коли вірють у Бога, то ёго не забувають, а я в неї вірю, вірю в тебе, моя Марусю, моя свята!»¹³⁹

Записом від **15 листопада** Борис інформує Марію про те, що діється у світі — Франції, Англії, Іспанії, Італії, Швейцарії, Бельгії, Австрії, Германії, Болгарії, Сербії.

16 листопада питає думки Марії про переклад з німецької балади Йоганна Вольфганга фон Гете «Лісовий цар».

17 листопада висловлює своє ставлення до жінок і чоловіків: «А то вже ти на мене вигадуєш, що я пристаю до “чоловічої ради” (ввіраз з пісні): я завжди пристаю до жіночої в чому тільки можна. І тут я уповні згожуюся з тобою. А про те, як я дивлюся на жінку, то скажу просто: як і на себе, як і на кожного чоловіка. А що в жінках є багато де чого такого, що не зовсім то й гарне, то це теж правда і чоловіки за це й лають жінок. Але вони тут забувають, що хоч чоловіки й не мають того поганого, що жінки мають, так за те стільки-ж мають инчого поганого»¹⁴⁰.

Завершується лист відповіддю на лист Марії від 7–13 листопада, яка містить світові новини і коротенькі жарти.

Цього дня Борис отримує листа від Марії, який авторка розпочинає розповіддю про двох своїх школярів: Карпа та Якова, — з якими вона 7 листопада довго розмовляла після занять.

Хлопці навіть вечеряти не ходили, ще й співали вчительці.

Марія обрала практику розмов учнями після уроків, яку із задоволенням описує в листі: «А знаєш, у мене тепер вечорниці; оце сьогодні ще один хлопець прийшов, <...> так що усих зібралось три, <...> я дала їм у вечері казки і вони читають. Маю надію, що далі их буде більше»¹⁴¹.

Повідомляє Борисові, що працює на перекладом «Сагайдачного». Міркує над висловленнями Д. Мордовця про те, що ніжні ліричні почуття властиві лише жінкам, і не погоджується з ним, тому перепитує Бориса: «А ти як думаєш? Мабуть теж за чоловіків?»¹⁴² Просить допомоги з перекладом окремих фразеологізмів.

По тому в листі обговорює уже Борисові справи, зокрема підтримує його намір звернутися до пана Литвинова з проханням розглянути саме Борисову кандидатуру на посаду завідувача педагогічної ради в земстві.

Обговорює і можливість для Анастасії Віцман перейти в школу в Братениці на Маріїне місце.

Окрема частина листа присвячена переживанням щодо одруження: «А мати твоя ще не зовсім, а тільки почти дійшла до пересвідчення, що тобі треба женитись. Ну, ж може колись і зовсім згодитця. Знаєш, я рада цёму, а про батька міні, ій бо, зовсім байдужечки неначе ёго й немає. Але це не зовсім так, бо я ёго боюся, ій бо боюся. І чого він міні такий страшний. От дурна! Боюся чоловіка зовсім ёго не знаючи. Еге, не знаю, а боюся!»¹⁴³

Листи Бориса до Марії часто містять інтимні вірші, тож дівчина пропонує опублікувати їх.

Завершується лист вдавано сердитою і водночас жартівливою відповіддю на Борисове запитання, чи вмє Марія сама взуватися.

Того ж дня Борис пише листа Іванові Зозулі: «У мене до тебе є діло. Ось воно. Книжок для народа нам тепер на можна видавати, бо не пускає цензура, переклади — теж. А грошей к 1884 р. набереться рублів 40. Отож чи не краще було-б, замість того, щоб ці гроші дурно лежали, видати що нєбудь не народне. Цім досягнемо ми раз того, що видамо нову українську книжку, а друге, що до того часу, коли можна буде розпочати твори для народу, ми повернемо ці гроші з баришем. Ти вже мабуть згододавсь, що я думаю просити вас вжити ці гроші на видання моїх віршів. Я виберу ще не друковані і найкращі, гарненько їх вироблю і наберу стільки, щоб видання книжки коштувало не дорожче 40 карб. <...> Про це саме я напишу до Данила, і до Насті, бо вона теж робить виплати, і коли ти і вони згодятьця, то зараз же пошлю вірші до цензури»¹⁴⁴.

¹³⁶ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

¹³⁷ Ibid. Арк. 3.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Грінченко Б. Записник. 1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б2. С. 25–26.

¹⁴⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–17.11.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42255. Арк. 6.

¹⁴¹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 07–13.11.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36481. Арк. 1 зв.

¹⁴² Ibid. Арк. 2.

¹⁴³ Ibid. Арк. 4.

¹⁴⁴ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 17.11.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40894. Арк. 1 – 1 зв.

Лист містить приписку про те, що з 15 грудня Борис має підробіток — 2 години приватних уроків за 5 рублів.

18 листопада Борис розпочинає ще одного листа до Марії, у якому на самому початку жартує, що дуже любить усіх дівчат, що якби дівчина «співала українську пісню. І це тут, серед цих кацапів! Я її просто поцілував-би»¹⁴⁵.

Наступного дня, **19 листопада**, уже перепрошує за такі свої слова: «Вибачай міні, моя свята, за ту дурницю, що я написав. <...> Я моливсь колись Богові. Тепер я молюсь матері Україні і тобі, моя свята, моя єдина»¹⁴⁶.

20 листопада Борис радить Марії не чекати, поки «Недѣля» надрукує адресу Д. Мордовця, а написати до редакції листа і чекати відповіді.

Повідомляє Марії, які вийшли нові українські книжки, які нові драми Кропивницького грали в Києві. Пише про те, що матиме незначний підробіток. Інформує про міжнародні новини, які відчитує в часописах.

Розповідає і про свою найбільш заповітну мрію: «Це залізи куди небудь на хутір, де й слова московського не вчуеш, і жити в маленькій хатці серед садка»¹⁴⁷.

22 листопада Борис Грінченко отримує з Києва від Єлисея Трегубова короткого ділового листа: «Засилаю Вамъ другу частину видання “Рады”, куды увійшли ти Ваши утвори, якихъ не замазав цензоръ — але бачыте недуже то багато. Прошу Васъ, шановний добродѣю, вырахувать, кількы то прикладаецця Вамъ доплаты за Ваши утвори и написаты мени, щоб я зараз Вамъ додавъ»¹⁴⁸.

Того ж дня Борис отримує листа, який Марія починає згадкою про свого покійного батька, якого втратила ще дитиною: «Тоді не так тяжко було як тепер — тоді я була ще дитина. Жалко було, що батько вмер той годі! А тепер жалко не тільки батька, а щей людини, котра загинула ні за що»¹⁴⁹.

Марія стурбовано повідомляє Борисові, що «на селі з’явився діфтеріт і вже шестеро вмерло. Це мене дуже турбує, і хоч уже роблять усякі перестороги, і лікаръ їздить, але це не багато зособляє і діти мруть»¹⁵⁰.

Інформує, що «у “Недилі” прочитала статтю якого-сь пана С.Р. Пише він про твори Левицького, а потім каже, що желательно-бы было, щоб розвивалась українська література. <...> Україна

має вже такого великого общечеловѣческаго піснотця як Шевченко, а народників, і народників реальних у неї немає. <...> Далі каже, що поки дітей у школах вчитимуть на кацапській мові, доти ніякої користі вони не дадуть, <...> желательно было бы, щоб у школах згола вчили на рідній мові. <...> Він каже, що теперішні школи по більшій часті тільки развращають і портять народ»¹⁵¹.

Також пише, що «Недѣля» і досі не надрукувала адреси Д. Мордовця: «Еге, до Мордовцева пиши! Напишеш, як адреса чортма»¹⁵².

23 листопада у листах до Марії Борис починає рахувати дні до Нового року.

Пише про останнього листа від Анастасії Віцман: «Вона бачить багато неправди на світі і її серце не зможе zostаватися байдужим к цій неправді»¹⁵³. Дивується Маріїній проникливості щодо стосунків Івана Зозулі та Анастасії Віцман: «Мені дуже і дуже здаецця, що Йван, як-би тільки довелося ім колись бути вкупі, покохав-би Настю. Він і тепер вже зо мною закритніший, ніж з нею»¹⁵⁴.

Обговорює щойно прочитану новину: «Штунда все росте й росте на Вкраїні, переважно у Херсонщині. Щоб боротися з цім попівство друкує клерикальні памфлети, а між ними один надрукований по Українській. “Харьк. Епарх. Вѣд.” найбільшу вагу дає цѣму памфлетові, яко написаному на розумілій народу мові. Давно б час узятися за таку борню з штундовствими, котрі все більш і більш захоплюють у свої руки наших селян. Штунду вихваляють сѣгочасні наші ліберал-нородовці і бачуть в ій трохи чи не зародок будучого соціального строю. Химерні люде! <...> Душа релігійного фанатика не здатна бути громадською душею, <...> маючи вілучний антигромадський і антинаціональний світогляд. Ні, штундові ненормальна віява — це послідок релігійного й соціального гніту»¹⁵⁵.

Також Борис хвалиться: «Оце все просвіщаю потроху мого законовчителя Павловського: виясняю ёму справу української літератури. Може зроблю з ёго кацапа прихильника до нашого діла»¹⁵⁶.

Далі знов згадує садок у Змієві, зустрічі з Марією і смак тамтешніх груш, навіть подає малюнок зміївськрї груші за підписом «Груша для нѣкогого молодого челоуѣка»¹⁵⁷.

Наступного дня, **24 листопада**, дає поради щодо прочитання педагогічних і дидактичних праць, бо без них працювати, як «напомацки йти». Подає цілий перелік для читання, але зауважує: «Правду казати, як-би в цих методіках та

¹⁴⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–22.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42254. Арк. 1.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁴⁸ Трегубов Є. Лист до Б. Грінченка. 22.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 39711. Арк. 1.

¹⁴⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 22–25.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36480. Арк. 1.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁵² Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁵³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 23–28.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42253. Арк. 1 зв.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

¹⁵⁶ Ibid. Арк. 2.

¹⁵⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

дідактиках більше було свого, а не позиченого у німців...»¹⁵⁸

Згадує розповідь Марії про шкільні уроки священнослужителя: «Скажи ти своєму попові, що як-би я там був, то вже дано-б його вигнав у потилицю з школи. А як-би я був школяром Братеницької школи, то не те що за гривню, але й за десять їх не брав-би в його гарно вчиття»¹⁵⁹.

Заохплюється Іваном Зозулею: «Що Йван працевитіший од нас — це певно. Що він все робить для рідного діла — це теж певно»¹⁶⁰.

Обурюється прочитаними новинами з-за кордону, зокрема бажанням поляків відновити Велику Польщу, святу «Ржечь посполиту». Але не інтенції поляків хвилюють Бориса, а конкретний вислів, що «українців ще не можна прийняти до слав'янського гурту, <...> бо вони, бач, хоч трошки здатні до прийняття культурних ідей “Ржечи посполитої”. <...> Помиляється, помиляється, ясненьможні панове! І трошки не здатна Україна бути ріллею для засіву ваших культурних ідей. Ніколи ідея шляхецької вищости над “хлопами”, ідея шляхецького безладдя і безконтрольного самовладства, ідея вашого езуїтизму, — ніколи цих ідей не засієте ви на цілинній землі — вкраїнському серці, бо

Поки Рось зоветця Россю,
Дніпро в море льєтця,
Поти серце українське
З панством не зживетця»¹⁶¹.

Далі аналізує суспільно-політичні події в Хорватії, Сербії, Болгарії, Франції, Англії, Швейцарії. Особливо зачіпають Бориса події в Росії: «Комітет міністрів М.Н.П. просить розрішити народні читання по городах повітових і селах. (Нерадісна звістка, бо запевна ці читання будуть кацапські). Один попечитель уч. ок. доклад подав у М.Н.П., де виклада проєкт побільшення професіональних знаннів (ремісницькі, хліборобські) в народ. школі. Для цього ці знання повинні увиходити у курс наук учительних семінарій. — Кохановського комісія постановила, що “всесловная” волость — не відповідає часу, завчасна. Повіт поділитця на волості удвоє більші од теперішніх і в їх буде адміністративно-територіяльна управа, підлегла повітовій управі. Не вмер батько — задавила болячка. Нова комісія для перегляду законів про жидів. Нова комісія для перегляду проєкта комісії, <...> 100 комісій. <...> Дітки у ляльки граютьця. Проклятий бюрократизм»¹⁶².

Наприкінці повідомляє: «З великою трудношією здобув я тобі цю книжку, котру посилаю»¹⁶³ — імовірно, йдеться про виклад історії України.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Ibid. Арк. 3.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid. Арк. 4.

¹⁶² Ibid. Арк. 5.

¹⁶³ Ibid. Арк. 5 зв.

26 листопада Борис Грінченко отримує лист від Анастасії Віцман¹⁶⁴, яка розповідає про причини свого сумного настрою, констатує наявність літератури (книжок і газет) для читання, а також ділиться буденними планами.

28 листопада Борис отримав лист від Марії, написаний 17–23 листопада¹⁶⁵. Адресантка пише про шкільні будні, щиро зізнається, що любить школу й учнів, але ненавидить педагогів, підтримує жарти Бориса.

29–30 листопада Борис пише невеликий особистий лист до Марії, у якому йдеться переважно про весілля: «Чом твоя мати хоче щоб підждали до Лютого з одруженням? Вона каже, що буде так, як я скажу. Я тоді й тепер скажу, що не маю жодного права так або інак тут рішати і що буде так, як ти скажеш. <...> Я жду не дждуся того щасливого дня, коли ми будемо вкупі. Про парадне вінчання скажу знов, що це діло твое, але ти й сама добре розумієш, як треба робити, тим-то я й не буду тебе просити, щоб ти не згоджувалась ні на які церемонії. До такого святого діла ні на віщо причеплювати дурні вигадки для потіхи гулящого люду»¹⁶⁶.

30 листопада Борис Грінченко отримав лист від Марії, написаний у Братениці 24 листопада. Вона розповідає про шкільні клопоти, дає відповіді на питання коханого, а також знімає гріх з душі: «Я ніколи нікого не любила до тебе, так гралася в любов»¹⁶⁷. Розповідає, як у неї тринадцятилітню був закоханий «далекий родич», якого вона любила як брата. Коли ж за два роки спілкування в товаристві він покликав її заміж, то Марія відмовилась: «Отут то вже я схаменулась»¹⁶⁸.

ГРУДЕНЬ

1 грудня Борис пише листа Марії. Він ще в тому стані, коли відчуває, що не заслуговує на кохання Марії, але присягається «коханням до <...> матері України»¹⁶⁹, що заслужить його.

Наступного дня, **2 грудня**, допис починається щасливою констатацією, що бачив Марію уві сні. Повертаючись до нічного писання, Борис ставить низку питань: «Коли-ж нарешті прийде той час,

¹⁶⁴ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 22.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35901.

¹⁶⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 17–23.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36479.

¹⁶⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 29–30.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42252. Арк. 1 зв.

¹⁶⁷ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 24–26.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36478. Арк. 2.

¹⁶⁸ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁶⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 01–09.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42251. Арк. 1.

що я таки побачу тебе?», «А коли-ж одмова од тебе буде?»¹⁷⁰

Того ж дня Борис отримує лист від Анастасії Віцман, написаний 24 листопада. Разом із листом у конверт вкладений капшук для грошей із вказівкою: «Дивись до Різдва, щоб назбирав повний, прости, що такий поганий, я-б для мого сина рада б і з золота зробить! Я знаю, ти скажеш, що я дурно время гаю, — їй-бо серденько в'язала тільки тоді як була у сестри, та ёго та й в'язать небільш одного часу»¹⁷¹.

3 грудня минає в чеканні листів від Марії, адже закоханий перед тим надсилав два свої поспіль. Школу зачинили через спалах віспи, тож від цього дня вчитель до неї не ходить.

Цього дня із села Чупахівка Анастасія Віцман пише листа Марії Гладиліній, у якому визнає неймовірну силу віри Бориса Грінченка в майбутнє щастя і висловлює своє бажання, щоб весілля Марії й Бориса не відкладало.

4 грудня Борис дає пораду Марії, що записувати невідомі слова, приказки, загадки, казки і пісні від хлопців треба дослівно. Зізнається, що хотів би знати думки коханої.

Цього дня Марія пише листа Борисові, у якому каже, що згодилась би повернути лише один день у Змієві, оскільки усвідомлює, що таке щастя недовговічне, і вірить у кращі дні, які чекають на закоханих у майбутньому. Загалом тон листа напівжартівливий, адже дівчина попереджає коханого: якщо він не наснитись їй, то на різдвяні святки вона не напише жодного листа.

Уранці **5 грудня** Марія повторює свою погрозу, оскільки коханий не захотів наснитись. Цього дня Марія ходила на сповідь, яка тривала з пів години, оскільки священник допитувався про гріхи дівчини.

У фрагменті листа від цього дня Борис потішений тим, що в Міністерстві народної освіти порушене питання про сільські книгарні, а також книгозбірні при школах.

Того ж дня Борис Грінченко пише листа Іванові Зозулі, у якому сварить друга, що той не написав йому про їхню подругу Віру, яка начебто «почина збиватця з пантелику»¹⁷². Наводить Борис Грінченко і перелік книжок, що вийшли друком. Засмучений, що влітку не пристав до їхнього гурту Трохим Зіньківський. Замислюється і над тим, чи «не варт було-б замість моїх віршів видати літературний збірник?»¹⁷³

Цього дня Борис отримує лист від Анастасії Віцман, яка зізнається: «Твої листи для мене

завжди велике щастя, а сегоднішній найдорожче од усіх, бо з ёго я взнала твою велику віру в будуче щастя, а бачивши твою віру і в моєму серці зародилася надія і я мов ожила, а знаєш, мені здавалося, що і тебе іноді покида надія, бо ти часто в Змієві бував дуже сумний і твої очі тебе видавали»¹⁷⁴.

Того ж дня записує в щоденник перелік із 28 позицій наукової літератури, яка стосується українського питання, зокрема праці М. Петрова, П. Голубовського, М. Уманця, М. Костомарова, П. Куліша, фольклорні збірки, словники¹⁷⁵.

6 грудня Борис Грінченко пише Марії:

Як тільки що вечір той тихий настане,
Погасне на небі вечірня зоря,
Тоді застаюсь я з тобою, кохана,
З тобою один я, голубко моя.
За думами думи як рій вилітають,
Встають і проходять, і знову ідуть
Й з тобою неначе з далекого краю
Твій образ коханий до мене несуть.
І знову я бачу садок той зелений,
Твій голос коханий я чую ізнов,
І зоренки очі зоріють на мене,
І в зорях очах тих я бачу любов!..
І знову до серця тебе пригортаю,
І знов рученята цілую твої,
І щастя всю душу мою обнімає,
До раю заносить те щастя її...¹⁷⁶

7 грудня Борис Грінченко зізнається, що займається переробкою листів і механічною роботою. Лише надія, що завтра отримає лист від Марії, повертає бажання повернутися до читання.

Допис від **8 грудня** сповнений розважливості, впорядкованих думок: «Ще змалку якийсь вогонь горів у мене в грудях, якісь мрії про якесь діло каламутили розум. Я став хлопцем, парубком, ці мрії вже придбали більше дійсності, вони більш окреслилися, але усе таки вони zostалися тільки думками, бо життя та й саме виховання не давало їм змоги зробитися ділом. Але вогонь горів в грудях, шукав виходу. Ти знаєш до чого довів він мене ще тоді, як був я хлопцем 15 років, ти знаєш також чим скінчилося те все, знаєш, що я не побачив там вихода, де ёго думав знайти. Міні здається, що тепер я ёго знайшов, він для мене замикається в одному слові — Україна. В цьому слові для мене все»¹⁷⁷.

Також хлопець визнає, що грішив у минулому, але ніколи й нікого не кохав. Тож просить Марію пробачити і забути всі його гріхи.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 24.11.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35902. Арк. 1 – 1 зв.

¹⁷² Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 05.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40892. Арк. 1.

¹⁷³ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁷⁴ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 05.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35903. Арк. 1 – 1 зв.

¹⁷⁵ Грінченко Б. Записник. 1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б². С. 29–33.

¹⁷⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 01–09.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42251. Арк. 2.

¹⁷⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

Допис від **9 грудня** також сповнений слів прощення: «Я присягаюсь тобі, що я все віддам, щоб тільки замолити перед тобою свої гріхи»¹⁷⁸.

У листі від того ж дня Марія просить у Бориса пробачення. Разом із тим, не говорить у чому її провина, але запевняє, що вона є.

10 грудня в селі Олексіївка Борис Грінченко отримав лист від Є. Трегубова, датований 7 грудня, у якому адресант перепрошує за пізню звістку і повідомляє, що до другого числа «Ради» увійшли такі поезії Бориса Грінченка: «До праці», «Домовина», «Наша доля»¹⁷⁹. Також Є. Трегубов просить повідомити умови, на яких автор передавав свої вірші М. Старицькому, колишньому упоряднику «Ради».

У фрагменті листа від того дня Марія зізнається, що її думки розгублені.

11 грудня в Олексіївці Борис Грінченко отримав лист від Анастасії Віцман, написаний 5 грудня із Чупахівки. Анастасія повідомляє, що мати Марії захворіла і просить відкласти одруження до лютого. Марія на це прохання не згодилась, тож Анастасія припускає, що й Борис не згодиться. Також ділиться своїми шкільними справами.

У фрагменті від цього дня Марія пропонує Борису забути і ніколи не згадувати минулого. Щиро розповідає, як певний час давала собі відповіді на питання «Що робити?» в житті, щоб бути корисною людям. І це питання залишається для неї актуальним.

Того дня Борис Грінченко пише листа Іванові Зозулі, у якому також закликає товариша збирати народні твори і надсилати їх «Кієвській старині». Міркує і над тим, чи не передплатити галицьке «Діло», хоча грошей бракує, бо «здумав собі німецьке вбрання зробити і вже дав шити у Олексівці. Коштуватиме воно міні 19 р. 60 коп.»¹⁸⁰

Тоді ж Борис отримувє лист від Марії, написаний упродовж 27 листопада — 4 грудня в Братенниці¹⁸¹. З нього дізнається про ставлення дівчини до нарису із життя українців, опублікованому в 10-му випуску «Діла», про роботу над перекладом «Сагайдачного». Повідомляє Марія майбутньому чоловікові і про те, що почала сама готувати їжу. І, звісно, мріє, що коханий їй наснитися. Розмова знову повертається до теми прощення, і Марія наполягає, щоб вони забули свої попередні гріхи і не затьмарювали майбутнього щастя.

Тональність написаного того ж дня листа до Марії засвідчує, що Борис перейнявся вірою Марії в майбутнє: «Передо мною тільки те, що буде, а буде світ, щастя. І коли-б я міг тепер співати, то я заспівав-би горду пісню людини

з поновленою душею. І цю душу поновила ти і більше ніхто»¹⁸².

Того ж дня у щоденнику записує: «Щастя, тільки щастя. ____ Зміївські дні»¹⁸³.

12 грудня Борис починає листа тим, що думає лише про зустріч з Марією, і фіксує події дня: о 6 ранку, о 1 дня і ввечері. Згадка про страшну самотню ніч у полі в той час, коли був у батька на поруках, приводить до спогадів про товариша: «Ідеалісте-народовче, де ти тепер? Мабуть ти тепер вже не коло центра, а таки в тій країні... А де ти, мій другий сусідо, ти новий член нової фракції? Не знаю... І ти білоголовий, волохатий, ти, котрий тільки й винен в тому, що був ідеалістом-народовцем, читав, втішавсь мріями, втік за границю і вернувся, думаючи, що за читання книжечок тобі голови не одрубують. Воно й не одрубали, але на десять год злото посадили здобувати. Спасибі тобі за твої книжки, що ти міні тоді давав! Чи переможеш ти свое лихо? Навряд!»¹⁸⁴

13 грудня Борис розповідає Марії про своє сновидіння, готовий віддати десять років за один цілунок і за те, щоб кохана наснилася. А у своєму щоденнику занотує: «Коли-б вона сказала зараз: я буду твоя, тільки для цього треба, щоб ти вмер після цього — я не вагався-б і хвилини. Тільки щоб вмірати коло її ніг»¹⁸⁵.

Того ж дня отримує лист від Анастасії Віцман, датований 9 грудня, у якому вона детально зупиняється на шкільних перипетіях, а також враженнях від шинку, де люди пропивають тяжко зароблену копійку.

Цього дня Борис пише листа Іванові Зозулі. Необережне слово Івана спровокувало бажання проаналізувати дружбу Івана Зозулі, Бориса Грінченка та Данила Ткаченка: «Завжди кожен з нас тріх не ховаючись казав усе, що він дума про вчинки другого і ніхто ніколи не думав взивати це моралю. Міні не хотеться нагадувати цього, але повинен виставити факти. Адже коли ти й Данило нападали на мене за Вірин урок, я не казав, що це мораль і зовсім не однімав у вас права казати міні це, показувати мої помилки, коли такі бувають. Адже я не казав, що ви читаєте міні мораль, коли ви у Змієві казали міні про мої панські нахильності і навіть був радий, що ви це казали міні. <...> Ми завжди були братами, котрі не ховаються один од одного з своїми думками. <...> Ні, ні, я не хочу, щоб ми коли небудь розбратались! Я прошу тебе Йване, друже мій, брате коханий, покинь ти усе це і, коли що маєш проти мене, то

¹⁷⁸ Ibid. Арк. 3.

¹⁷⁹ Трегубов Є. Лист до Б. Грінченка. 10.12.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 39712. Арк. 1.

¹⁸⁰ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 11.12.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40890. Арк. 1 зв.

¹⁸¹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 27.11–04.12.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42250.

¹⁸² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 11.12.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42249. Арк. 1.

¹⁸³ Грінченко Б. Записник. 1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б². С. 34.

¹⁸⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–17.12.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42248. Арк. 1 зв.

¹⁸⁵ Грінченко Б. Записник. 1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б². С. 34.

просто скажи»¹⁸⁶. Також повідомляє, що в друго-му томі «Ради» будуть уміщені його вірші.

14 грудня Борис позбавлений робочого настрою. «Я тепер тобі нічого не пишу з часописних новин, бо, серце мое, куди не глянеш, то всюди таке паскудство, що не хочеться й за перо братися, щоб писати про це»¹⁸⁷, — пише коханій.

Фрагмент за **15 грудня** дуже лаконічний: Борис чекає на лист від коханої.

16 грудня Борис розповідає Марії, що «у Росію дозволено виписувати ще одну галицьку часопись: “Руська рада” (Треба зауважити, що галичане на якогось гаспида звать себе й нас “руськими”, а великоросів — “росіянами”. Тим-то руський = український)»¹⁸⁸.

17 грудня висловлює міркування про свою концепцію любові, сутність якої в тому, що він не прагне зберегти самотійність, адже «я розумію тепер тільки одно кохання, котре віддає усе — душу, серце, волю, силу. Воно повинно віддати не на словах тільки, — ні! Я тепер живу і чую, що я живу не один, що я належу тобі, що я не зможу, не здолаю — еге, просто не здолаю, без тебе нічого зробити, не здолаю без тебе жити. Коли віддаватися, так віддаватися вповні, нероздільно, до краю. Я чую, що я узятий, що якась невідома свята сила взяла мене і віддала тобі. І та сила — кохання. Ти взяла мене. Але я не боюся цього. Я не боюся зректися своєї волі, самотійності. Я не боюся це зробити, бо мое серце каже міні, що й ти мене кохаєш так саме, як і я тебе. Ми віддаємося один одному. Де кохання — там і влада. І я, віддаючись увесь тобі, серцем чую, яку велику владу я здобуваю, бо кохання — це влада. Здобуваєш її й ти. І ось ми, віддавшись один одному, зрекшись своєї волі й самотійності, зливаємо доткупи свої душі і знаходимо і цю волю, і цю самотійність в незломній, усепокоряючій силі нашого кохання. Міні здається, що тільки так і можна кохати, а коли кохати інак, то це вже не буде коханням, це буде чимсь другим»¹⁸⁹.

Цього дня отримує лист від коханої, який вона писала упродовж 8–11 грудня.

18 грудня увечері Борис Грінченко пише листа Марії, у якому підводить підсумок дня: «Не день, а мука. І ще-ж стільки таких днів!»¹⁹⁰

У щоденнику в цей день цитує псалом Давида: «Коли забуду тебе, ріднино моя і Єрусалиме мій, хай забуду праву руку свою. Хай язик мій присохне

до вуст моїх, коли не пам'ятатиму тебе, і коли не поставлю тебе вище од всіх моїх відрод»¹⁹¹.

Ймовірно під впливом Т. Шевченка, перекладає з церковнослов'янської українською мовою псалми, які записує в щоденник¹⁹².

19 грудня Борис висловлює своє ставлення на перенесення дати весілля: «Спершу міні здалося, що я помиляюся, що в твоєму листі не те, зовсім не те написано. Але я й брав цей лист, то чогось боявся. Треба було тепер повірити. Я — ще раз прочитав. Так — правда. Не дурно значить, я боявся за своє щастя. Прізвистка не одурила. Спершу день щастя назначений був зараз-же після курсів, потім після перевodu твого у Олексієвку, далі на Різдво, а тепер уже ще далі. Доки далі — не знаю. Ні, я тепер не хочу писати. Тут треба думати, а мене й руки не слухаютьця, не то що голова»¹⁹³. Доволі швидко пропонує коханій рішення, як поводити себе в Богодухові, коли дізнається причини перенесення дати весілля: «Тим то я тобі порадив-би зробити ось як: — зараз, як прийдеш взнати їх і пригадати як боронитися од їх або хоч принаймні добре обміркувати їх, зауваживши собі, що истотно вони ніколи не можуть бути важливими і значить завжди можна побороити їх.

Може бути ще два рішення нашого питання. Перший той, що мати найсправді має важливі причини. Але проти цього знов таки каже той факт, що вона тобі їх не сказала тоді, як вперше балакала про те, щоб одсунути одружіння. А вже як побачила, що без доводів ти не згодишся на це, тоді й доводи ці з'явилися.

Другий рішенець такий. Твоя мати може просто сказати не хоч і годі! Просто не бажаю, щоб на Різдво було одружіння. В такому випадкові, як і в тому, коли вона виставлятиме вітром підбиті причини, тобі треба, міні здається, докладно вияснити їй, що ніколи і ні за що не покинемо один одного, що для нас це діло цілого життя, діло життя й смерти. Це треба для того, щоб вона зрозуміла, що всі її сілкування перешкоджати нашому одружінню (коли тільки такі є) не доведуть ні до чого і що те, що раз з'язано, вже не роз'язується ніко́ли»¹⁹⁴.

Закоханий переживає дуже суперечливі емоції. Так, він готовий чекати доти, поки Марія не скаже: «Уже!» Але разом із тим визнає, що «прийде година, коли я ждати більше не здолаю, коли треба буде виходу. І тоді виход буде такий: ми або вмремо вкупі або житимем вкупі. Середина нема!»¹⁹⁵

Непросто приймав рішення про одруження сина і батько Бориса Грінченка. У цьому ж листі Борис розповідає коханій, що батько хоче, щоб

¹⁸⁶ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 13.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40891. Арк. 1 – 1 зв.

¹⁸⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–17.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42248. Арк. 3.

¹⁸⁸ *Ibid.* Арк. 3 зв.

¹⁸⁹ *Ibid.* Арк. 5 – 5 зв.

¹⁹⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–19.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42247. Арк. 1.

¹⁹¹ Грінченко Б. Записник. 1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б2. С. 39.

¹⁹² *Ibid.* С. 39–49.

¹⁹³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–19.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42247. Арк. 1.

¹⁹⁴ *Ibid.* Арк. 2 – 2 зв.

¹⁹⁵ *Ibid.* Арк. 3.

Борис був у Харкові 21 грудня, але він цього дня приїхати не може, тож написав відповідь батькові і попросив вислати коней 24 грудня, адже для батька це не становить труднощів. «А вишле чи ні — цього не знаю. Коли не вишле, то я мабуть і не поїду туди, бо значить батько не бажає мене бачити. Правда, я раніш багато де-в чому винен був перед батьком (в епоху мого емансипування), але потім у нас усе владналося і нелад скінчився тепер з мого одруження. Не признаючи за батьком жодного права робити по своєму в цьому ділі, я зовсім не лічу його за правого в тім, що він тепер сердитця на мене. Правда, я бажав-би побалакати з ім і особливо з матіррю, але він значить сам балакати не схоче, коли не вишле коня. Матері жалко, але що-ж я маю робити? Тим найбільш, що я знаю, що дома я зовсім ні до чого не добалакаюся, з батьком. Може я помиляюсь, серце?»¹⁹⁶ Борис попереджає кохану, що не розкаже її матері про ставлення батька до одруження, щоб не посилювати її супротив.

Цього дня отримав лист від Марії, написаний упродовж 12–14 грудня. Марія погоджується, що закохані мають тепер одну душу, а любов і спільна праця на користь Україні «ще дужче сєднають нас і дадуть силу перемогти усе»¹⁹⁷. Із листа Борис дізнається, як вразило Марію рішення матері перенести їхнє весілля. Дівчина не наважилась не погодитись із матір'ю, оскільки не знала наслідків такого вчинку. Водночас обіцяє коханому, «що це в останній раз, а там нехай хоч увесь світ устає проти мене я нікого не послухаю»¹⁹⁸.

Упродовж **20–22 грудня**¹⁹⁹ Борис пише листа коханій, у якому метафорично порівнює їхнє щастя з пташкою.

21 грудня Борис зізнається, що живе надією: «Якесь пересвідчення у мене відкілясь узялося, що твоя мати згодитця»²⁰⁰.

22 грудня Борис повідомляє коханій, що з Олексіївки і мабуть з Харкова змоги написати не буде, тому їхатиме в Богодухів із наміром більше ніколи не розставатися із коханою.

24 грудня Борис приїздить до батьків і записує в щоденнику про розмову з батьками про весілля: «Сьогодні я дома. Ще досі не міг побалакати з батьком та матіррю. А вони так наче й не порушалось це питання — мовчать. Завтра неодмінно треба побалакати»²⁰¹.

27 грудня отримує лист від Марії, написаний упродовж 17–24 грудня. Дівчина розповідає про те, як довго тягнуться ті п'ять днів, що їх залишилось відпрацювати в школі; повідомляє коханому, що отримала відповідь від матері, яка запевняє доньку, «що зовім не стає поперек дороги»²⁰² її щастю.

29 грудня із Богодухова Борис пише листа Іванові Зозулі: «Послання до сина Йвана од матері Насті і до брата од сестри Марусі і брата Бориса»²⁰³. Друзі мають претензію до товариша: «Не схотів добрим братом і сином бути у сім'ї»²⁰⁴. Це був шлях вирішити непорозуміння через невизначено написаного Анастасією Віцман листа, який Борис некоректно потрактував.

Літопис надійшов до редколегії 05.04.2024.

¹⁹⁶ Ibid. Арк. 4.

¹⁹⁷ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 12–14.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36476. Арк. 1.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–22.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42246.

²⁰⁰ Ibid. Арк. 1 зв.

²⁰¹ Грінченко Б. Записник. 1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 411226 б². С. 50.

²⁰² Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 17–24.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36474. Арк. 2.

²⁰³ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 30.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40893. Арк. 1.

²⁰⁴ Ibid.